

DE MENS ALS 'CAUSA SUI' EN DE VRAAG NAAR ZIN

Ben Vedder

Giovanni Pico della Mirandola (1463-1494) schrijft in 1486, aan het begin van de moderne tijd, een tekst die karakteristiek genoemd kan worden voor het moderne westerse mensbeeld. In zijn *Oratio de dignitate hominis* laat hij God het volgende zeggen :

Wij hebben u, o Adam, geen bepaalde woonplaats, geen eigen aangezicht, geen enkele speciale taak gegeven, opdat ge die woonplaats, dat aangezicht en die taak die ge verkiest, verwerven en bezitten zult naar uw eigen wil en wens. Voor alle andere wezens is de natuur vast omlijnd en binnen de door ons voorgeschreven wetten beperkt. Gij zult die voor uzelf bepalen, door geen grenzen belemmerd, naar eigen vrije wil, waaraan ik u heb toevertrouwd. Ik heb u midden in het heelal gezet, opdat ge van daaruit gemakkelijker alles rondom u zien kunt wat er in de wereld is. En wij hebben u niet hemels of aards, niet sterfelijk of onsterfelijk gemaakt, opdat gij als een vrij en soeverein kunstenaar uzelf boetseert en modelleert in de vorm, die ge verkiest. Het staat u vrij naar het lagere, het dierenrijk te ontaarden; maar ge kunt u ook verheffen naar het hogere, het goddelijke rijk door eigen wilsbeschikking.¹

Mirandola stelt het voor alsof God de Vader aan de mens vergunt te hebben wat hij wenst en te zijn wat hij wil. Zijn wil bepaalt wat hij is; hij kan zichzelf maken en boetseren. In het maken van zichzelf heeft de mens geen van te voren gegeven leidraad, hij heeft geen vaste woonplaats, geen aangezicht en geen bijzondere taak toegekend gekregen. Hij is geheel en al aan zichzelf overgegeven. De mens wordt er in voorgesteld als een wezen dat zichzelf kan veroorzaken en als zodanig oorzaak is van zichzelf. De enige vaste grond als datgene van waaruit de mens zijn leven inricht en gestalte geeft, is datgene wat hij van zichzelf maakt.

Het ideaal dat in deze tekst beschreven staat, is kenmerkend voor de moderne tijd. De moderne tijd wordt geleid door het ideaal van de mens die zichzelf maakt en produceert, naar zijn eigen beeld en gelijkenis en daarin de zin en het motief van zijn bestaan vindt. De enige zekerheid die er voor de mens is, dat is hij zelf.

Op grond van deze vooronderstelling is wat men zou kunnen noemen de calculatieve benadering van de zinvraag ontstaan. Deze beschouwing wil, daarbij

vooral steunend op het denken van Martin Heidegger, op dit fenomeen nader ingaan. De mens die denkt zichzelf te kunnen maken, wil dit moderne project realiseren door een technisch wetenschappelijke fundering van al zijn doen en laten. Ook de vraag naar zin wordt opgenomen in datgene wat duidelijk en afdoende voor de mens bepaald kan worden. De zin wordt bepaald als vaste grond en laatste of hoogste oorzaak. In de moderne tijd is de mens zelf tot de hoogste en eerste oorzaak van alles geworden. Tegen deze achtergrond zal ik nader ingaan op het begrip oorzakelijkheid en wel op het fenomeen dat in het moderne denken alleen datgene geldt en recht van bestaan heeft waarvan de oorzaak of de verklaring gegeven kan worden. Het gaat erom de hypertrofie van de causaliteit zichtbaar te maken ook op gebieden waar het causaliteitsdenken niet op zijn plaats is.

Aandacht zal daarbij uitgaan naar de idee van perfectie en vooruitgang die in hoge mate werkzaam is als de blinde motor in de omgang met de menselijke zingeving. De vraag naar zin is kennelijk iets anders dan het berekenen van te verwachten uitkomsten en prognoses. Om het onderscheid tussen calculatie van oorzaken en zinervaring te verduidelijken zal het verschil geschetst worden tussen de vraag naar zin als een openhouden van het toekomstige en de vraag naar zin als een vraag naar duidelijk berekenbare uitkomsten van datgene wat men kan verwachten.

Het beginsel van voldoende grond.

De moderne tijd zoekt naar een volstrekte zekerheid in de kennis van de werkelijkheid. Het is dan ook niet verwonderlijk dat juist in deze periode van het westerse denken het beginsel van voldoende grond, meer dan ooit tevoren, wordt ingevoerd om een oordeel, een waarneming of een verschijnsel algemene erkenning te doen vinden. Alle soorten oorzakelijkheid kunnen gereduceerd worden tot de ene oorzaak, overeenkomstig het beginsel van voldoende grond : alles wat is, moet een oorzaak hebben waarom het is en niet niet is. Het kost de westerse mens weinig moeite om de uitspraak 'niets is zonder oorzaak' te begrijpen. Dat komt, omdat ons begrijpen zodanig georganiseerd is dat het verstand wanneer het iets begrijpt zelf overal en steeds naar de oorzaak van de dingen vraagt. Het westerse verstand zelf vraagt om een oorzaak, het vraagt dat de oorzaak voor iets wordt gegeven. Alleen gefundeerde uitspraken worden geaccepteerd en zijn begrijpelijk. Het menselijk voorstellen zoekt vanuit zichzelf in deze constellatie naar oorzaken : vaak alleen naar de meest voor de hand liggende, soms ook naar de verder weg liggende oorzaken en ten slotte ook naar de laatste en eerste oorzaak.²

Het is in dit bestek niet van belang allerlei onderscheiden typen van oorzakelijkheid te onderscheiden, met de bedoeling een beter inzicht in de aard van het oorzakelijke te krijgen. Het inzicht in dat wat oorzaak is, is moeilijk te geven vanuit een verzameling van de betekenis van het woord oorzaak³. Immers een voorverstaan van oorzakelijkheid gaat vooraf aan de mogelijkheid tot het maken van een verzameling van soorten oorzaken.

Als men wil komen tot een begripsbepaling is het nuttig aan te knopen bij een alledaagse betekenis. Dat is de logische grond of kennisgrond. Zij duidt op datgene van waaruit het voor waar houden van oordelen gefundeerd kan worden. Daarin is ook het beginsel van voldoende grond van kracht. Dit stelt dat niets zonder grond is en geen bewering ongefundeerd gedaan mag worden⁴.

Alles wat geschikt is om het voor waar houden van een oordeel te legitimeren, kan op een of andere manier 'grond' genoemd worden. Deze fundering kan steunen op andere reeds als waar geaccepteerde oordelen, waarbij de logische afleiding een mogelijke en zeker geen exclusieve weg is. In het geval van kennisgronden hoeft er niet altijd sprake te zijn van logische fundering. Ook oordelen die in overeenstemming zijn met de ter zake deskundigen, of in overeenstemming zijn met een traditie of historische samenhangen worden als gefundeerd en als gegrond erkend.

In engere zin echter wordt alleen de objectieve rechtvaardiging van oordelen 'gegrond' genoemd. Dat betekent dat zij plaatsvindt met logische middelen. Zinnen of oordelen gelden als gegrond wanneer zij uit andere als waar geaccepteerde zinnen of oordelen logisch afgeleid kunnen worden.

In alle gevallen bestaat de fundering erin het te funderen oordeel in een samenhang te betrekken, waarbinnen het op andere als waar geaccepteerde oordelen betrokken kan worden. Het *beginsel van voldoende grond* wil hier zeggen dat voor beweringen in de mate van het mogelijke een fundering gegeven moet worden, en wel de naar omstandigheden gemeten, meest bevredigende.

Dit funderingspostulaat hangt samen met het feit dat hetgeen niet gefundeerd is voor het moderne westerse verstand ook het gewoonweg onbegrijpelijke is⁵. Wanneer daarom iets afzonderlijks begrijpelijk gemaakt moet worden, dan wordt geëist dat het opgenomen, en gefundeerd wordt in een reeds bestaande gedachtensamenhang.

Funderingen treden in het algemeen niet geïsoleerd op, maar behoren tot de omvattender funderingssamenhang van een theorie, waarbinnen algemene premissen uit weer algemenere vooronderstellingen afleidbaar zijn. In dit perspectief gaat men op zoek naar een laatste inzicht. Het meest expliciet is dat aanwezig in de cartesische poging om te komen tot een onwrikbare grond voor de zekerheid van alle kennis⁶. Het absolute fundament, dat wil zeggen, de

onwrikbare en vaste grond, wordt gevonden in het denkende ik. Het denkende ik wordt de vaste grond voor de zekerheid van de oordelen.

Leibniz heeft het ideaal van absolute begronding geformuleerd in de formule van de stelling van de toereikende grond. Alles wat is, heeft een reden van bestaan. Ook het eerste, dat al het andere heeft veroorzaakt en reden van bestaan geeft, heeft een reden van bestaan. Het hoogste zijnde kan maar door de westerse mens begrepen worden als er zijnde wanneer het opgevat wordt als veroorzaakt; want zonder veroorzaakt te zijn of gefundeerd te zijn, heeft al wat bestaat geen geldig bestaan. Daarom wordt dit hoogste zijnde, dat alle werkelijkheid en alle zin draagt, in het westerse denken uiteindelijk gedacht en voorgesteld als door zichzelf veroorzaakt. Daarmee treedt de idee van de *causa sui* op het toneel⁷.

Gold het beginsel van voldoende grond aanvankelijk zowel voor de oordelen als voor de aan de oordelen corresponderende werkelijkheid, mede onder invloed van Hume worden causale relaties niet meer betrokken op de verhoudingen in de werkelijkheid zelf en wordt het ongebruikelijk de in de causale verklaringen geformuleerde betrekkingen als relaties van werkelijke gronden en hun gevolgen op te vatten. De afwending van deze realistische duiding van de oorzakelijkheid heeft de herinterpretatie van het beginsel van de grond met zich meegebracht; men spreekt voortaan over een funderings- ofwel verklaringspostulaat. Het oorzakelijkheidsbeginsel luidt krachtens zijn realistische duiding: Iedere gebeurtenis heeft noodzakelijk een oorzaak (in de zin van een realiteitsgrond). Met de herinterpretatie naar een verklaringspostulaat zal de formule gaan luiden: Voor iedere gebeurtenis moet naar een adequate wetenschappelijke verklaring gezocht worden⁸.

Vanuit het realistische standpunt wordt daartegenover opgemerkt dat causale verklaringen opgesteld worden met de pretentie dat zij gelden voor de van het denken onafhankelijke werkelijkheid. Een denken dat een eigen subjectieve logica in het begrijpen van werkelijke voorwerpen toepassen wil, heeft uiteindelijk geen criterium waaraan zij haar kennis kan meten⁹. Het blijft gevangen binnen de projecten van het menselijk denken. Men laat het zijn van het zijnde, dat buiten de kennis ligt, varen als ijkplaats voor de waarheidsaanspraken van de oordelen. Anders gezegd: de waarheidsaanspraak van het zijnde zelf, zoals het vanuit zichzelf verschijnt, gaat verloren.

Naast het gegeven dat de kengrond nu wordt gevonden in het denkende subject wordt er in de moderne tijd ook een kloof zichtbaar met de te kennen werkelijkheid. De werkelijkheid zelf is niet langer het criterium voor de fundering van de kennis maar de subjectieve logica wordt de bodem van waaruit de werkelijkheid wordt begrepen. De moderne filosofie geeft het antwoord op de vraag naar het zijn en de zin van de voorwerpen vanuit de constitutie of constructie van de dingen voor het menselijk subject. Wanneer in de moderne filosofie gevraagd wordt naar de oorzaken van het zijn en het zo-zijn van de

dingen dan wordt de vraagstelling verschoven naar een kennistheoretisch niveau, voorzover namelijk niet meer naar voorwerpelijke fundamenteën, dat wil zeggen naar oorzaken in de dingen, maar naar de voorwaarden van de mogelijkheid van voorwerpelijke ervaring in het algemeen wordt gevraagd. Deze voorwaarden worden gevonden in de subjectiviteit.

Met de verschuiving van de objectief-voorwerpelijke fundering naar de subjectieve beschouwingswijze treedt een verschuiving van de betekenis van het beginsel van de grond op. In de subjectieve beschouwingswijze is datgene wat de objectiviteit mogelijk maakt het fundament van de werkelijkheid; dat is de menselijke subjectiviteit. De menselijke subjectiviteit wordt tot de grond bij uitstek. Wanneer Kant vraagt naar de mogelijkheidsvoorwaarden van de kennis van de werkelijkheid, dan ziet Heidegger daarin dan ook een nadere uitwerking van de vraag naar voldoende grond¹⁰.

In deze lijn zal de vraag naar de zin begrepen worden vanuit de subjectiviteit. In de constitutie van de voorwerpen ligt namelijk ook het moment van de eenheid van het vele binnen een zing geheel. Deze eenheid van het zing geheel kan niet met empirische middelen waargenomen worden, maar komt voort uit een spontane act van de subjectiviteit die alle voorstellingen begeleid¹¹. De synthetische werking van het 'ik denk' wordt de grond waarop voorwerpelijke ervaring mogelijk is. Men kan zich afvragen of hier nog gesproken kan worden van ervaring van het voorwerp¹², omdat al het voorwerpelijke reeds een project is van het subject. De grond of zing grond waarop ervaring mogelijk is, komt tot stand vanuit het subject. Dat zien wij doorwerken in het neo-kantianisme en in de fenomenologie van Husserl. Alles wat er is, is er alleen voor het subject en door toedoen van de eigen bewustzijnsverrichtingen, dat wil zeggen door de constituerende intentionaliteit¹³. De menselijke subjectiviteit wordt de dragende grond voor heel de werkelijkheid. Alles wat is, is er vanuit de verrichtingen van de subjectiviteit. Ook de zin als datgene van waaruit het geheel van de werkelijkheid wordt begrepen en belicht, wordt geconstitueerd vanuit de menselijke en uiteindelijk individuele subjectiviteit¹⁴. De zin van de werkelijkheid is op de eerste plaats de zin die het individuele zelf aan de werkelijkheid geeft. Het beginsel van de grond krijgt zijn vertrekpunt in de mens; iets is gefundeerd voorzover het in de menselijke subjectiviteit is gefundeerd.

Het beginsel van de grond luidt, zoals door Leibniz geformuleerd: 'niets is zonder grond'. Het beginsel is als inzicht zo vanzelfsprekend geworden dat iedereen het gewoon vindt en de bijzonderheid ervan aan eenieder ontgaat. Heidegger spreekt dan in navolging van Leibniz over het grote en machtige beginsel van voldoende grond. Hij bedoelt hiermee dat, binnen de westerse filosofie, het vragen naar de oorzaak van de dingen ertoe heeft geleid dat een ding

of werkelijkheid waarvan men de reden of de grond niet kan aangeven ook geen bestaansrecht heeft. De dingen hebben alleen recht van bestaan wanneer zij gefundeerd zijn; dat wat niet gefundeerd kan worden, heeft geen grond en reden van bestaan.

Dat betekent dat alles waarvan op een of andere manier gezegd kan worden dat het is, een grond of oorzaak moet hebben. Dit beginsel is tevens het 'principium reddendae rationis', dat wil zeggen het beginsel van verantwoording en rekenschap geven. Alles wat is, kan en moet principieel verantwoord worden. Ratio betekent zeker niet hetzelfde als oorzaak, maar het geeft aan dat ieder zijnde ingebed is in verantwoording of rekenschap, in noodzaak en samenhang, motief en opzet, doelstelling en bestemming, betekenisvolheid en grond.

Dit beginsel is de gehele moderne tijd gaan beheersen. Zo ook zijn de moderne wetenschap en de techniek slechts mogelijk op grond van het heersen van dit beginsel. Heidegger begrijpt techniek als een tot op het uiterste gerationaliseerde praktijk en als een wijze van denken die door alles te berekenen, met alles rekening te houden, in staat is alles te begrijpen, dat wil zeggen in haar greep en onder controle te krijgen, zeker en veilig te stellen en te beheersen.

Ook de moderne universiteit is hierop gebaseerd¹⁵. De universiteit beschouwt het als haar taak en als haar reden van bestaan onderzoek te verrichten en onderwijs te geven. Alles heeft daarbij een oorzaak of een reden. De bestaansreden van de universiteit is het beginsel van voldoende grond. Zonder het beginsel van voldoende grond geen universiteit¹⁶. Wellicht zonder het te weten is het wetenschappelijk onderzoek en onderwijs ingebed in een kader dat haar vrijheid en creativiteit op een eigen wijze bestuurt en beheerst.

De zichzelf veroorzakende mens

Keren wij nog weer terug naar de idee van de 'causa sui'. De idee van de 'causa sui'¹⁷ duidt over het algemeen op de volstrekte zelfbepaling en zelfrealisatie aan. Daarmee verwijst deze gedachte naar de radicale vrijheid waarmee een wezen zichzelf poneert en maakt. Iets is, en wanneer het is, moet het een reden of oorzaak hebben. Ook het allereerste voorzover het is, moet een reden of oorzaak hebben. Daaruit wordt bepaald dat ook het allereerste is voorzover het een reden en een oorzaak heeft. Omdat het eerste zijnde niet door iets dat eerder is, veroorzaakt kan zijn, en omdat het krachtens het beginsel van voldoende grond toch veroorzaakt moet zijn, is bepaald dat het eerste door zichzelf veroorzaakt moet zijn. Het is oorzaak van zichzelf. De eerste oorzaak is oorzaak van zichzelf¹⁸.

Bij Spinoza zien wij de gedachte van de 'causa sui' in optima forma verschijnen. Deze 'causa sui' idee wordt in zijn onderscheiden verschijningsvor-

men beschouwd als een inherent moment van de westerse denkwereld¹⁹. Ook wordt de idee van de 'causa sui' toegepast op het vrijheidsbegrip. Vrij is degene die omwille van zichzelf is²⁰. Vrijheid is dan zelfoorzakelijkheid met betrekking tot het praktische handelen. Tegenwoordig wordt deze uitdrukking vooral gebruikt voor de aanduiding van een wezen dat zichzelf maakt en in het bijzonder ter aanduiding van de volstrektheid van de vrijheid. "Ik bepaal zelf wie en wat ik ben". Hoe actueel is het ideaal van della Mirandola ?

Bleef de idee van de 'causa sui' lange tijd betrekking hebben op een buiten de mens staande werkelijkheid, in de moderne filosofie wordt de idee van de 'causa sui' volledig op de mens betrokken. De mens wordt geproduceerd door de menselijke arbeid. De mens opgevat als oorzaak van zichzelf impliceert de totale zelfverwerkelijking van de mens.

De mens als een wezen dat zichzelf produceert komt voor de vraag te staan wat de beweegreden voor dit produceren van zichzelf kan zijn. De mens als 'causa sui' staat voor de vraag waartoe zou hij zichzelf produceren en veroorzaken als hij nog een zinvol motief voor zijn handelen zoekt. Is hij niet geworden zoals Narcissus die als enige leidraad voor zijn schoonheid zijn eigen spiegelbeeld had ?

Men wil in de moderne filosofie onbetwistbare en controleerbare grondslagen zoeken en men wil een onwrikbaar fundament voor waarheid en zin vinden. Binnen de filosofie is de vraag naar de zin aanwezig door te vragen naar een alles dragende grond. Daarnaast heeft het ideaal van een volledige doorzichtigheid van de werkelijkheid als leidraad gegolden. Toch zullen wij erop wijzen dat in het leven van een mens de poging om een laatste en definitieve zin te funderen telkens opnieuw mislukt, ondanks het feit dat zij steeds weer opnieuw wordt opgevat en begonnen. Het steeds weer zoeken naar een onwrikbare grond komt voort uit die grondtrek van het moderne weten dat zij het ongefundeerde en ongegronde niet verdraagt.

Via de subjectivering van het beginsel van de grond komt de moderne tijd uit bij de mens als bron en productieplaats van zin. De mens is op twee manieren tot het centrum van de werkelijkheid geworden. Op de eerste plaats, omdat hij gezien wordt als de dragende grond van de werkelijkheid, als de instantie die de werkelijkheid tot stand brengt en op de tweede plaats, omdat hij als dragende grond van de werkelijkheid — als belangrijkste grondstof — object van onderzoek wordt. De reden voor het onderzoek naar de mens ligt in het feit dat hij de dragende grond van de werkelijkheid is. De mens wordt grondstof voor de mens, met de daarbij behorende gevolgen : "Omdat de mens de belangrijkste grondstof is, kan men erop rekenen dat op grond van het huidige chemische onderzoek op een dag fabrieken voor het kunstmatig kweken van menselijk materiaal gebouwd zullen worden"²¹.

Het verlangen naar vaste en onwrikbare fundamenten doet zich evenzo voor in de ethiek. Van de ethicus wordt verwacht dat hij met voldoende grond en reden een sluitend antwoord geeft op de vraag : 'wat moet ik doen ?' De verwachtingen die mensen van ethici hebben zijn gevormd binnen het vragen naar voldoende grond. Hoe krijg ik de vaste en onwrikbare grond voor mijn handelen. Iedere openheid en onzekerheid met betrekking tot de vraag : 'wat moet ik doen ?' moet door de ethici worden opgelost. Eveneens worden met het oog op de vraag naar voldoende grond voor het ethische handelen commissies en deskundigen voor ethische vragen verzameld. Zij hebben tot taak voldoende redenen te verschaffen voor handelingen op allerlei gebied, de biotechnologie, de gezondheidszorg, de ouderenzorg, enzovoort. Het is de vraag echter of de vragen die zich hier aandienen, wel adequaat benaderd worden vanuit het beginsel van voldoende grond. Kan men het lijden van de zieke mens, de aftakeling in de ouderdom, zien als een probleem waar het beginsel van voldoende grond bij thuis hoort ? Wat gebeurt er als wij deze gegevens in een technisch wetenschappelijke benadering plaatsen ? Worden alle zogenaamde levensvragen daardoor niet tot technische kwesties ? De techniek heeft het laatste woord. Ook waar de techniek nog niet is doorgedrongen, worden die gebieden op technische wijze ontsloten. De 'besliskundigen' zullen ons technisch verantwoord voorrekenen welke stappen wij op welk moment hebben te zetten²².

Het beginsel van voldoende grond heeft zijn grootste toepassing in de techniek. Het is daarom van belang te schetsen welke uitwerking de techniek heeft op het domein van de zingeving. In welke mate zijn perfectionering en vooruitgang werkzaam in de vormgeving van, en de omgang met zin ? De vooruitgang en de perfectionering zijn in de techniek tot een routine geworden, juist ook omdat de ontwikkeling van de techniek door de secularisering van het vooruitgangsbegrip is voorbereid en begeleid. De geschiedenis die in een christelijke cultuur als de geschiedenis van een verlossingsproces verscheen, werd omgebouwd tot een zoektocht naar een toestand van binnenwereldlijke perfectie, en daarmee in een geschiedenis van de vooruitgang. Dit ideaal van de vooruitgang is echter inhoudelijk leeg. Het einddoel bestaat erin dat er voorwaarden worden geschapen waaronder een steeds nieuwe vooruitgang en perfectionering geschapen kan worden. Daarbij blijft de vraag naar het waartoe van deze perfectionering onbeantwoord. Heidegger verwoordt het aldus : "Zij is doel-loos, zoals het geheel van het zijnde waardeloos is. Deze doelloosheid behoort tot het metafysisch wezen van de macht. Wanneer er überhaupt over doel gesproken kan worden, dan is dat 'doel', de doelloosheid van de onvoorwaardelijke macht van de mens over de aarde"²³. De wereld van de perfectionerende techniek is als het ware zonder doel.

Zij groeit uit tot wereld waarin steeds hetzelfde gebeurt²⁴, en waarin geen zin meer wordt ervaren.

Deze toestand wordt door Heidegger aangeduid als een nihilisme. Het is het proces waarin uiteindelijk het zijn van de dingen als zodanig niet meer verschijnt. Dat is niet alleen te begrijpen als de zogenaamde zijnsvergetenheid, alsof het nihilisme een gevolg is van een vergissing, een bedrog of zelfbedrog van de kennis en het is ook niet enkel het los maken van de mens uit zijn vaste kaders omdat God dood is. Een van de belangrijkste kenmerken van de algemene ervaring van zinloosheid ziet Heidegger in het feit dat het zijn tot waarde wordt. Alles van waarde komt in de macht van het menselijk subject te liggen. Iets heeft waarde slechts voor zover de mens er waarde aan geeft. Het is het menselijk subject dat de waarden erkent. Zo is het ook met het beginsel van voldoende grond : De oorzaak is alleen geldig voor zover het subject de oorzaak erkent. Het nihilisme als het tijdperk van de zinloosheid is volgens Heidegger de onrechtmatige aanspraak dat het zijn, in plaats van op een eigen wijze begrondend te bestaan, in de macht van het subject staat. Dat alles vanuit het subject zijn waarde krijgt en dat alles vanuit het subject zijn bestaansgrond ontvangt, heeft echter als vooronderstelling het gegeven dat de dingen zelf in eerste instantie in een toestand van onverschillige waardeloosheid zijn geplaatst. Zij worden pas door het betekenisgevende subject mens uit deze toestand van waardeloosheid en onverschilligheid gered. Vanuit zichzelf zouden de dingen geen zin en waarde hebben. Ook de mens, aan wie geen zin en waarde wordt verleend, heeft geen waarde en hij kan zich in zekere zin niet verontwaardigen, omdat hij met alles in een volstreekte sfeer van onverschilligheid is opgenomen. Deze vooronderstelling is hetgeen eigenlijk in het nihilisme aan het werk is. Vanuit zichzelf zijn de dingen niets. De plaats die de dingen innemen, is bepaald door de plaats die zij vanuit de techniek krijgen. De eigenstandigheid van mens, dier en ding verdwijnt. Alles wat is, ligt klaar voor productie, is materiaal voor de 'behoeften' van het menselijk subject. In een dergelijk bestel is iedere vraag naar de eigen rechten van dieren en dingen bij voorbaat onmogelijk te beantwoorden, omdat het eigen zijn van deze zijnden niet meer bepaald kan worden.

In de techniek geldt op de eerste plaats het welslagen van het technische handelen. Er is niets dat zozeer succes heeft als het hebben van succes; de moderne mens is in zekere zin slaaf van het succes en het welslagen geworden. Alles wat voor de mens telt, moet van belang zijn voor het technisch welslagen. De vraag of dit leidt tot een vershraling van het zijnsbegrip lijkt niet op te komen. De *homo faber* is daarbij zelf ook object van techniek. Dat betekent dat hij de uitvinder en vervolmaker van al het andere zelf vindingrijk vervolmaakt. Dat is de vervollediging van de menselijke macht. De techniek toegepast op de mens, betekent de maker van de techniek perfectioneren en de veroorzaker van

de techniek nog beter begronden. De techniek is de invalshoek voor de werkelijkheid als zodanig geworden. De gevolgen van de voortgang van de totale vertechnisering van de mens stuit echter op de eindigheid van het menselijk bestaan.

De eindige mens.

Hans Jonas heeft op de paradoxale gevolgen van de perfectionering van de mens gewezen²⁵. De perfectionering van de mens strekt zich uit op een aantal gebieden. De mens had tot dusverre een bepaalde tijd te leven; dat is een gegeven. Nu verschijnt de dood als iets dat wij kunnen uitstellen. Hoe wenselijk is dat ? Het resultaat zal zijn een geringer aandeel van de jeugd in de samenstelling van de bevolking en een toenemende oudere bevolking. Hoe goed of hoe slecht is dat ? Is het niet zo dat het sterven gegeven is met het geboren worden ? Extreem gezegd zou het volgens Jonas kunnen betekenen : als wij de dood afschaffen dan moeten wij ook de geboorte afschaffen. Dan verdwijnt het specifiek veranderende dat een nieuwe generatie inbrengt. Dan verdwijnt de veranderende cultuur en de geschiedenis. Wordt de wereld niet tot een wereld van verveling en routine ? Aldus zou de verwerkelijking van het uitstellen van de dood, het ideaal van onsterfelijkheid, problemen oproepen die het leven hier op aarde onmogelijk maken.

Een ander gebied waarop Jonas een toenemende beheersing en perfectionering van de menselijke subjectiviteit ziet, is het gebied van de gedragscontrole. Hij ziet de mogelijkheid opdoemen van een vermenging van welzijnsbevorderende en gedragscontroleerende maatregelen. In hoeverre is hier de mogelijkheid van sociale manipulatie gegeven ? Vragen naar de menselijke integriteit en waardigheid komen hier op. Welk beeld van de mens hebben wij daarbij ? Hoe kan men een gedrag controleren als men niet weet waartoe het gecontroleerd of geperfectioneerd moet worden ? Immers de techniek is alleen middel en geen doel.

Een derde gebied is dat van de genetische manipulatie. De mens lijkt zijn eigen evolutie in de hand te kunnen nemen. De vraag is wie hier de beeldmakers zijn. Naar het voor-beeld van wat wordt hier gemaakt en geboetseerd; en op grond van welke kennis ? De vraag naar de waarde en de zin van de gehele menselijke onderneming komt hier op.

Dit geheel van technische weten heeft de plaats weggespoeld van waaruit normen afgeleid kunnen worden en heeft de idee van een norm zelfs vernietigd. Het technische weten neutraliseert eerst de natuur en vervolgens ook de mens. De mens die zichzelf ziet als de eerste oorzaak en definitieve grond van de werkelijkheid, heeft geen voor-beeld aan de hand waarvan hij zich zelf gestalte

zou kunnen geven. Nergens wordt een motief voor een norm gevonden, want hij heeft alles in zichzelf te vinden; maar vanuit zichzelf is hij waardeloos, hij moet eerst zichzelf waarde en zin geven.

Het idee van de moderne tijd dat kennis macht is, heeft enerzijds geleid tot macht over de natuur en over de mens met het oog op een verbetering van het mensenlot. Anderzijds heeft het, volgens Jonas, geleid tot mateloze produktie en de succesdynamiek van het consumeren. Er is een ongekend technisch succes, ongekeerde goederen-produktie en economische verhoging van de levensstandaard die op biologisch niveau een onvoorstelbare toename van de bevolking tot gevolg heeft over de gehele planeet aarde. Dit feit werkt op zijn beurt weer terug naar het economische waar nog steeds om meer wordt gevraagd. De spiraal die aldus in gang wordt gezet leidt tot plundering en vernietiging van de planeet. Wat zich aanvankelijk aandienende als utopische heilsverwachting is in de loop van de moderne tijd in een naderen van het einde omgeslagen²⁶. Dat wil zeggen in omstandigheden die het leven onmogelijk maken.

De inherente vooruitgangsgedachte in de techniek en de wetenschap ziet uit naar een eindeloze vooruitgang van deze beweging naar de toekomst toe. De vooruitgang als beweging die door zichzelf wordt gemotiveerd, vooronderstelt dat al het volgende het vorige overtreft. Men kan een technisch beter wapen, beter vliegtuig, betere auto maken. In die zin is het technische steeds een vooruitgang. De techniek is een successtory. Het lijkt een streven van permanente zelfoverstijging naar een eindeloos doel.

Het uiteindelijke ideaal lijkt georiënteerd op de vrije tijd als universele toestand. Maar hoeveel sociale en psychische problemen brengt de organisatie van de zogenaamde vrije tijd niet met zich mee? Men moet zich afvragen of niet juist in de vertechnizeerde samenleving de grondstemming van de verveling heerst. Het lijkt erop dat de mens die zich zelf technisch wil perfectioneren op zich zelf als eindig en aards wezen stuit. Iets wat de techniek niet schijnt te zien.

De mens is niet naar voren te overstijgen in een schaduwloze helderheid. Een dergelijke situatie is niet te bereiken vanuit het gegeven van de menselijke eindigheid. Hierin ligt de vergissing van het technologische ideaal. Het perfectionerings ideaal van de techniek is niet in staat aan het eindige heden zin te verlenen en zin naar het heden toe te laten komen, omdat ieder heden er wordt gezien als een voorgeschiedenis waarin alles steeds weer middel is tot een doel in een eindeloos onbepaalde toekomst. Ieder heden is reeds bij voorbaat inferieur vanuit het perspectief van een toekomstige technische perfectionering. Op deze wijze draagt de technische perfectionering een onuitgesproken vernietigingsdrang ten opzichte van ieder heden met zich mee.

Ook in de beschrijving van het leven van de mens dringt het beginsel van voldoende grond door, waaruit aldus ook de betekenis van de zin van een mensenleven bekeken wordt. Wij kunnen de levensloop van iemand als een afgerond geheel schilderen; de afzonderlijke daden, geschriften en verhoudingen van een mens krijgen hun plaats vanuit het geheel van iemands leven. Doorgaans kunnen wij een dergelijke biografie pas goed schrijven wanneer de te beschrijven persoon is gestorven. Wij weten dan hoe het met hem of haar is afgelopen; in het licht van deze afloop kunnen de gebeurtenissen worden geordend en krijgen vandaaruit hun zin. De vooronderstelling daarbij is dat aan de toekomst van de beschreven persoon een einde is gekomen. In zekere zin is omtrent die persoon alles duidelijk geworden. Het ideaal van de volkomen ordening en fundering krijgt gestalte in de biografie.

Zin dient zich aan als de vervulling van een geheel, een afronding, het vinden van een bestemming of een einder van waaruit de verschillende elementen van iemands leven een lijn krijgen en geordend worden. Vanuit de zin weet een mens welke richting hij op zal gaan, waar hij terecht zal komen en welke handelingen hij daarvoor moet doen. Zo geformuleerd lijkt de zin een duidelijke en overzichtelijke aangelegenheid, die een afronding aan het leven geeft, zodra men haar eenmaal heeft gevonden. Met de zin heeft men vaste grond onder de voeten gekregen. In de biografie wordt als het ware van ieder moment in het leven van iemand rekenschap gegeven. In deze invulling van de zin zien wij de ratio aan het werk die volgens Heidegger een rekenen en berekenen is²⁷.

Zin en eindigheid

Feit is echter dat een mens zijn bestemming en zijn zin niet als een afgerond geheel voor zich heeft. Kenmerkend voor de filosofie van Heidegger is dat de mens daarin naar voren komt als een eindig wezen dat zichzelf niet kan funderen en veroorzaken²⁸. De reden dat de mens zich zelf niet kan funderen is dat hij zijn eigen mogelijkheden niet kan achterhalen; deze zijn oorspronkelijker en eerder. Zij vormen de mogelijkheidsvoorwaarden voor zijn doen en laten. De mogelijkheidsvoorwaarden worden begrepen als het mogelijk makende. Deze mogelijk makende mogelijkheden vormen een geheel dat de mens steeds voorafgaat en geven de ruimte aan waarbinnen de mens kan zijn.

Datgene wat ons mogelijk maakt kunnen wij ons niet toeëigenen en zijn wij uiteindelijk zelf niet; dat is eerder dan ons zelf. Deze mogelijk makende voorwaarde is altijd vroeger en eerder en gaat vooraf aan al het willen en plannen van de mens. Vragen naar de zin van zijn betekent voor Heidegger vragen naar datgene wat reeds is voorgegaan als de weg of de ruimte die de mens als

historische wezen mogelijk maakt. Deze ruimte is de grond waarop alle zijnden rusten en dat alle zijnden draagt²⁹.

De vraag naar de zin van zijn wordt door Heidegger dan ook een trektocht genoemd. Deze trektocht is geen avontuur maar een huiswaarts keren. Het is een zich wenden naar datgene wat altijd al vooraf is gegaan. In de bezinning, die het vragen naar zin is, geraken wij daar waar wij zonder het te weten reeds lang zijn. Wij gaan naar een plaats van waaruit voor ons de ruimte opengaat die ons doen en laten bepaalt. Wij vragen in de bezinning naar de plaats van waaruit wij aan onszelf toe kunnen komen en brengen ons zodoende bij de weg waarop wij ons bevinden³⁰. De bezinning als vraag naar zin vraagt naar de plaats waar wij aanwezig zijn en in het licht waarvan wij als aanwezig verschijnen. De plaats wordt echter zelf niet waargenomen; zij gaat vooraf als datgene wat de bezinning mogelijk maakt.

Juist vanuit de bezinning op het zijn van de mens wordt gevraagd naar de grond en de plaats waarop de mens staat en zijn bestaan mogelijk maakt. Het is de bodem van waaruit zijn leven mogelijk wordt. Vanuit deze ruimte kan hij aan zich als een zelf toekomen. Hij kan tot zichzelf komen. Wij kennen in dat verband de uitdrukking dat een mens niet meer aan zichzelf toekomt. Wij bedoelen dan dat die mens opgaat in de dingen en door allerlei uiteenlopende zaken in beslag wordt genomen. Omgekeerd kunnen wij ook vragen wat het betekent dat een mens wel aan zichzelf toekomt? Iemand die aan zichzelf toekomt daarvan kunnen wij zeggen dat hij de tijd en de ruimte heeft voor zichzelf. Vanuit deze tijd en deze ruimte die een mens ter beschikking staan, kan hij voor zichzelf verschijnen en kan hij op zichzelf een licht werpen. Sterker nog, vanuit de hem toekomende tijd kan hij pas een licht werpen op zichzelf. Iemand die niet aan zichzelf toekomt, is wellicht helemaal geen zelf. Om als een zelf te zijn, moet er tijd voorafgaand aan de mens toekomen. In deze voorafgaande tijd die aan de mens toekomt is de ruimte gelegen van waaruit de mens zich zelf als zijnde kan ervaren³¹.

In de vraag naar de zin gaat het om het geheel van de ruimte van waaruit de mens kan zijn. Dit geheel kan echter niet tot een vast bezit gemaakt worden. Datgene wat ons mogelijk maakt kunnen wij ons niet toeëigenen en zijn wij uiteindelijk zelf niet; dat is eerder en vroeger dan ons zelf. Heidegger begrijpt de mens als een wezen dat zich het geheel van zijn mogelijkheidsvoorwaarden niet kan toeëigenen, omdat de mens zich de tijd die steeds eerder is en vanuit dit eerder de toekomst mogelijk maakt, niet kan toeëigenen. Hierin is het gelegen dat de mens niet zelf de zin van zijn doen en laten kan bepalen, omdat hij de ruimte en de bodem van waaruit hij leeft niet kan bepalen.

In de beleving van velen is zin dan ook niet iets wat men voor het oprapen heeft, laat staan dat het iets is wat men van uit zijn eigen kracht kan maken en berekenen. Veeleer is het zo dat een levende mens zichzelf niet ervaart als een

afgerond geheel, alsof hij het geheel en de einder van zijn leven reeds in zich en voor zich heeft. Het is voor levende mensen zo dat het heden een moment is dat naar voren toe nog geheel anders kan aflopen en waarin nog zeer veel mogelijk is. Pas achteraf kan het geheel, het resultaat of de bestemming zichtbaar worden. Een mens die naar z'n verlangen heeft dat zingeheel dan ook nooit aan zichzelf toegeëigend. Het verhaal waarin hij zijn leven voltrekt is nog niet af. Hij is daarom gedwongen af en toe een tussenbalans op te maken om te zien wat de lijn is en in welke richting zijn verhaal verder zal gaan. Alleen retrospectief, terugkijkend, is de bestemming van een mens te traceren, en kan zijn weg geschilderd worden als een min of meer noodzakelijke gang naar zijn bestemming en als een zekere grond, alsof hij het doel in zich of anderszins tot zijn beschikking had.

Het verhaal dat iemand van zijn eigen leven beleeft, loopt eigenlijk vooruit op een *voorlopige* bestemming of een *voorlopig* einde. Dit voorlopige einde verschafft de betekenis en de plaats aan zijn heden. Het geheel in het licht waarvan iemand zijn leven begrijpt is dan ook niet iets wat hij zelf kan afronden en veroorzaken; de toekomst kan nog veel met iemand voor hebben en het kan heel anders gaan dan men ooit had gedacht. Het voorlopige geheel waar wij voortdurend op vooruit grijpen, overkomt ons voor een groot gedeelte; het is ons toegeschikt, dat wil zeggen dat het niet het resultaat is van planning en berekening. Dit zingeheel verschijnt voor een levende mens doorgaans plotseling en onverwacht; het gebeurt op zodanige wijze dat het hem geschonken wordt, naar hem toekomt of hem overkomt. Daarom behoort de zin ook niet tot die dingen die men kan maken, beheersen, funderen en naar zijn hand kan zetten. Zin ligt buiten het bereik van een plannende wil. Het vooronderstelt een ontvankelijk afgestemd zijn op datgene wat iemand in de schoot geworpen kan krijgen.

Men kan ten aanzien van dit overkomende aspect van de zin of de bestemming alleen spreken in termen van verlangen of hopen en niet in termen van beheersen, willen, maken, veroorzaken of perfectionering. Het ideaal van de *causa sui* is hier niet op zijn plaats. Wellicht schuilt hierin een van de redenen waarom men tegenwoordig over het verlies van zin spreekt. Niet omdat het fenomeen zin zelf zou verdwijnen, maar veeleer omdat de begrippen en de houding waarmee zij tegemoet getreden wordt niet op haar zijn afgestemd in een tijdperk waar de gehele werkelijkheid tot object wordt van een almachtige beheersingswil. Wij kunnen zin vragen zo moeilijk beantwoorden omdat de activistische en technische termen die de huidige cultuur ter beschikking stelt niet meer aangepast zijn aan het overkomende en gevende karakter van de zin. De vraag naar zin is als zodanig niet op te lossen door een calculatieve benadering. De zin waarnaar de mens verlangt is niet tot een vast bezit te maken, zij behoort bij de mens als eindig wezen die de zin van zijn handelen aangereikt krijgt. Het

ideaal van Giovanni Pico della Mirandola is een belangrijk motief geweest in de moderne tijd, maar het miskent teveel het gegeven dat de mens zichzelf niet kan maken. Veeleer is het van belang voor de mens te leren de sterfelijke te zijn die hij is³².

Noten

¹Giovanni Pico della Mirandola, *Oratio de dignitate hominis*, vertaald door J. Hemellijk, *Over de waardigheid van de mens*, Arnhem, 1968.

²cfr. M. Heidegger, *Der Satz vom Grund*, Pfullingen, Neske, 1971 (vierde druk), blz. 13 ev.

³cfr. M. Heidegger, *Vom Wesen des Grundes*, blz. 124. in : M. Heidegger, *Gesamtausgabe*, Bd. 9. Frankfurt am Main, Klostermann, 1976.

⁴cfr. M. Heidegger, *Der Satz vom Grund*, passim.

⁵*idem*.

⁶cfr. Descartes, *Discours de la Methode*, Caput 4. In dit hoofdstuk doet hij verslag van zijn *Meditationes de prima Philosophia*; cfr. M. Heidegger, *Die Zeit des Weltbildes*, in : M. Heidegger, *Gesamtausgabe* Bd. 5. Frankfurt am Main, Klostermann, 1977, blz. 106-111.

⁷Baruch de Spinoza, *Ethica*, Cap. I. def. 1.

⁸cfr. W. Stegmüller, *Das Problem der Kausalität*, in : *Probleme der Wissenschaftstheorie*, Festschrift für V. Kraft. hrsg. von E. Topitsch, Wien, 1960, blz. 189.

⁹N. Hartmann, *Zur Grundlegung der Ontologie*, Meisenheim, 1948 (3e druk), blz. 303.

¹⁰M. Heidegger, *Der Satz vom Grund*, blz. 126-127.

¹¹I. Kant, *Kritik der reinen Vernunft*, B.134, 139.

¹²Zie hiertoe : H. Berger, *Vragen naar zin, Een nieuwe inleiding in de metafysiek*, Tilburg, Tilburg University Press, 1986, blz. 62-67.

¹³E. Husserl, *Formale und transcendente Logik*, Halle, 1929, blz. 205-208 : "Alles Seiende konstitueert in de Bewußtseinsleistung."

¹⁴cfr. J.P. Sartre, *L'Être et le Néant*, Paris, 1943, blz. 612 ev.; hiervan getuigt ook zijn credo : "On doit partir de la subjectivité." cfr. *L'existentialisme est un humanisme*, Paris, Nagel, 1970, blz. 63, ev.

¹⁵M. Heidegger, *Der Satz vom Grund*, blz. 49.

¹⁶cfr. S. IJsseling, *Filosofie in de moderne universiteit*, in : *Wijsgerige perspectief op maatschappij en wetenschap*, 26 (1985/86), blz. 115.

¹⁷P. Hadot, "Causa sui" in : *Historisches Wörterbuch der Philosophie*, Bd 1, Darmstadt, 1971.

¹⁸Baruch de Spinoza, *Ethica*, Cap. 1, def. 1.

¹⁹M. Heidegger, *Identität und Differenz*, Neske, Pfullingen, 1957, blz. 70.

²⁰Thomas van Aquino, *Summa contra Gentiles* II, 48 : "Liberum est quod sui causa est."; cfr. Aristoteles, *Metaphysica*, I. 2 (982 b 26).

²¹M. Heidegger, *Vorträge und Aufsätze*, Neske, Pfullingen, 1959 (2e druk), blz. 95.

- ²²cfr. Paul van Tongeren, "Wat moet ik doen?" in : *Radboud-Info*, Vught, 7(1988) sept, blz. 6.
- ²³M. Heidegger, *Gesamtausgabe*, Band 48, *Nietzsche : Der europäische Nihilismus*, Frankfurt am Main, Klostermann, 1986, blz. 131.
- ²⁴G. Vattimo, *Das Ende der Moderne*, Stuttgart, 1990, blz. 12.
- ²⁵H. Jonas, *Das Prinzip Verantwortung*, Frankfurt am main, Suhrkamp, 1984, blz. 47 ev.
- ²⁶H. Jonas, *idem*, blz. 251.
- ²⁷M. Heidegger, *Der Satz vom Grund*, blz. 178.
- ²⁸M. Heidegger, *Sein und Zeit*, Tübingen, Max Niemeyer, 1972 (12e druk), blz. 284 : "Het zelf, dat als zodanig het fundament voor zich zelf moet leggen, kan dit fundament *nooit* in zijn macht krijgen; ... Aldus betekent fundament-zijn het eigenste zijn fundamenteel *nooit* in zijn macht hebben".
- ²⁹M. Heidegger, *Der Satz vom Grund*, blz. 207.
- ³⁰M. Heidegger, *Vorträge und Aufsätze*, blz. 68-70.
- ³¹cfr. Ben Vedder, *Erfgenamen van de Toekomst. Heideggers vraag naar zijn als vraag naar zin*. Tilburg, Tilburg University Press, 1990.
- ³²M. Heidegger, *Der Satz vom Grund*, blz. 209.